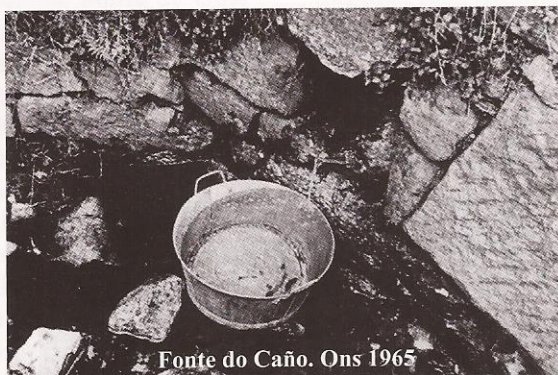

ONS, A ILLA DA AUGA

Por: Fernando Cabeza Quiles

Se algo caracteriza á illa de **Ons** é a súa extraordinaria abundancia en fontes e mananciais de auga doce, que é o detalle natural, segundo pensamos, que produciu o seu topónimo en tempos pre ou protohistóricos dende unha raíz indoeuropea, tratada e citada por Pokorny (Pokorny, 2005: 78), *aw(e)-*, *awed-*, *awer-*, “fluír (auga), mollar, humedecer”, que, dende o seu grao cero *aw-*, formou o tema hidronímico *aun-* do que debeu saír, aínda que non está documentada, a base **Aunes*, que é da que cómpre partir ata chegarmos ao actual **Ons**. A secuencia evolutiva moi verosímil, aínda que reconstruída, sería: **Aunes>Aones* (esta forma si está documentada)>**Ones>*Ōes>*Ōds>Ons*; evolución do topónimo actual, **Ons**, dende o seu primixenio **Aunes*, que aparece recollida na Wikipedia para explicar o nome da illa e que reproducimos tal cal, porque a consideramos moi verosímil e probable, sen esquecermos outras evolucións fonéticas moi parecidas, como a que, partindo da base así mesmo prerromana **Anones*, tamén “auga, auga que flúe, fonte”, chegaría así mesmo ao actual **Ons**, como propón o profesor Paulo Martínez Lema para o topónimo **Ons** referido á parroquia dese nome pertencente ao concello coruñés de Brión (Martínez, 2010: 72), onde os habitantes prerromanos do lugar tamén se referirían a unha fonte ou manancial na lingua de seu coa palabra **aunes*, **anones* ou algunha similar que aludise ao elemento auga, o mesmo que debeu suceder no proceso da creación do topónimo homónimo **Ons** referido á illa dese nome, na cal os seus primitivos habitantes, contemporáneos ás xentes que viviron na contorna do lugar chamado **Ons** do concello de Brión, tamén se referirían á fonte que lles subministraba a auga que necesitaban coa

palabra **aunes* ou unha parecida; remotos habitantes illáns que puideron ser a mesma comunidade antiga que gravou os petróglifos existentes nas proximidades do Chan da Pólvora e no barrio do Caño.

Fonte do Caño. Ons 1965

En canto á manifesta e palpable abundancia de fontes e nacedoiros de auga doce da illa de **Ons**, Celestino Pardellas apunta os seguintes: a Fonte (e lavadoiro) de Pereiró. A Fonte (e lavadoiro) de Canexol. Un nacemento de auga a carón da igrexa. Outra fonte na praia das Dornas. A Fonte do Caño (en realidade do Cano). A Fonte do Curro. A mina de auga da Entenza. A Fonte do Castillo (en realidade do Castelo). A chamada Fonte Rego de Ignacio. A Fonte de Melide, situada a uns douscentos metros cara ao sur da praia do mesmo nome. A Fonte do Gaiteiro na cal Álvaro das Casas recolleu, a principios mediados do século XX, a lenda dunha raíña peiteándose nas augas da fonte (Álvaro das Casas, 1987: 174). A Fonte (con lavadoiro) de Cucorno, situada no barrio do mesmo nome, a uns 500 metros do Faro, na parte máis alta da illa, da que mana auga de maneira abundante. A Fonte de Canivelñas, na enseada do mesmo nome, onde, na nosa primeira visita á illa,

A Sr. Juanita e a súa filla Aurita, collendo auga na fonte do Caño. Ons 1975.

hai xa ben anos, vimos un exemplar de pomba brava ou *columba livia*, atraído ata este lugar polo devandito acuífero.

Á parte dos anteriores, existiron hidrónimos illáns que poderíamos chamar históricos, hoxe desaparecidos, pero presentes na cartografía antiga, como o de La Fuente de los Ingleses (sic), topónimo illán de certo moi interesante, que aparece nun mapa do ano 1856 e que sinala a existencia dunha antiga fonte, situada na costa leste da illa, que debeu ser frecuentada por uns moi probables antigos navegantes ingleses, talvez

Leña Verde

ZONA PEATONAL BANDA DO RÍO

BUEU

Teléfono: 986 323 483

corsarios ou piratas, que moi ben puideron ter aquí o seu punto de augada, onde facer provisión de auga potable para as súas embarcacións (Cabeza Quiles, 2011: 27); suposto que concorda co que nos di no século XVIII o Catastro del Marqués de la Ensenada, segundo o cal (tradución do español ao galego do profesor Calo Lourido): “todo o seu terreo [refírese á illa de **Ons**, daquela, mediados do século XVIII, despoboada] está inculto: parte do chan produce pasto do que se aproveitan xeralmente cantos queren levar a ela [á illa] gando mular e bravo (*cerril*), pero non de la nin vacún, polo medo de que llelo rouben as embarcacións inimigas [moi probablemente inglesas] que adoitan facer augada na dita Illa [o subliñado é noso]” (Calo Lourido, 2005: 79).

Algunha das anteriores fontes, ou algunha outra hoxe desaparecida, debeu ser o detalle causante do hidrónimo **Ons**, referido á illa dese nome, sen dúbida un hidrónimo antiquísimo, que lle deu á illa de **Ons** o seu significado de illa da auga, en contraposición ou contrapunto toponímico co que debeu suceder con respecto ás próximas illas **Cíes**, que aparecen como nome latino de “*Siccas*” en Plinio (Plinio, IV, 112), moi probablemente, aínda que o seu nome antigo de *Siccas* sexa un acomodo latino dunha voz prerromana indíxena similar, as illas secas e abruptas en contraposición coa de **Ons**, a illa da auga.

Outro topónimo **Ons** que corrobora o significado hidronímico deste nome de lugar, repetido varias veces en Galicia, documéntase no concello coruñés de Brión. Referímonos á devandita parroquia de Santa María de **Ons**, que ten na súa aldea chamada **Ons (de Abaixo)**, lugar onde debeu nacer o topónimo (logo tomado como o nome de toda a parroquia), unha magnífica fonte da que mana auga de maneira abundante, a cal, xunto con outros nacedoiros de auga que ten ao seu carón, verte o seu abundante caudal, que descorre entre espadanas e demais plantas de auga, no próximo Río Pequeno, que flúe, á súa vez, ao río Tambre.

O elemento auga volve estar presente noutro lugar chamado **Ons**, neste caso **Fonte de Ons**, pertencente á parroquia de Noalla, do concello de Sanxenxo (Pontevedra), o cal, aínda parecendo e podendo ser un clarísimo hidrónimo referido ao elemento auga dúas veces, coas palabras, moderna, *fonte*, e o seu correlato prerromano *ons* (orixinariamente **aunes*, “auga que brota, fonte), tamén podería tratarse dun topónimo máis ou menos moderno e recente, copiado ou trasladado dende a próxima illa de **Ons** e relacionado con ela, xa que, segundo nos comentaron, polo lugar chamado **Fonte de Ons**, hoxe rodeado de edificios, pero que aínda conserva visible e súa fonte, pasaban de camiño cara á contigua Marisma do Vao, xa na Ría de Arousa, xentes procedentes da veciña illa de **Ons**, que, portando grandes cestos, debían ir na

procura dalgunha clase de marisco ou cangrexos. Ao respecto, a nosa amable interlocutora, unha muller duns sesenta anos de idade, natural e residente do lugar de **Fonte de Ons**, alias A Revolta, recordou para nós que cando ela era unha nena transitaban a cotío polo antigo camiño que pasaba pola fonte á que se refire o topónimo **Fonte de Ons** “xente morena” (sic), nativa e procedente da illa de **Ons** que portando cestos ían “cara á ría”, polo que o lugar hoxe coñecido como **Fonte de Ons**, puido ser chamado nun principio a ***Fonte (dos da illa) de Ons** ou a ***Fonte (por onde pasan e/ou paran os da illa) de Ons** ou algo similar, desaparecendo posteriormente

por elipse a expresión que nós poñemos entre paréntese, co que se chegaría ao actual hidrónimo **Fonte de Ons**.

Á parte de a nivel físico de veciñanza ou proximidade, a relación entre a illa de **Ons** e a parroquia de Noalla, onde está o lugar chamado **Fonte de Ons**, tamén existe a nivel mitolóxico, pois, cando a Santa Compañía visitaba a illa (non sabemos se o seguirá a facer), sempre saía ou procedía da parroquia de Noalla.

Con todo, e malia as devanditas relacións entre a parroquia de Noalla e a illa de **Ons**, a presenza no lugar noallés chamado **Fonte de Ons** dunha fonte lévanos a pensar que o topónimo **Fonte de Ons** sexa un hidrónimo antigo procedente, na súa segunda parte, **Ons**, da devandita base indoeuropea **aunes*, hoxe **Ons**, á que se lle puido agregar en tempos históricos posteriores a palabra *fonte*, caso que non ocorreu co topónimo

Ons referido á illa, lugar no que, ao non haber ocupación humana continuada no tempo e non ser utilizada a fonte en épocas históricas intermedias, non debeu haber a necesidade nin a oportunidade de rebautizar o acuífero illán coa palabra románica *fonte*, cando a voz **aunes*, tamén “fonte”, se volveuse inintelixible e opaca polo paso do tempo, o que si puido suceder co hidrónimo continental **Fonte de Ons**, nun principio ***Ons**, da parroquia de Noalla, que parece ser, como indicamos antes, unha repetición ou tautoloxía de fonte ou manancial formado polas voces **aunes* e *fonte*, ambas as dúas de igual ou moi parecido significado.

Decantámonos, pois, pola posibilidade de que o topónimo **Ons**, nome da illa, e **Ons (Fonte de)**, referido a un punto xeográfico próximo a ela no continente, sexan dous hidrónimos prerromanos contemporáneos entre si, creados polos mesmos axentes humanos, que se referirían en ambos os dous lugares por eles frecuentados a cadansúa fonte coa palabra da lingua de seu **aunes*, suposto que parece concordar co devandito relato da Santa Compañía, que sempre chegaba á illa de **Ons** procedente de Noalla; lazo imaxinario entre estes dous lugares, que talvez non sexa tan imaxinario como parece, pois podería estar reproducindo en clave mitolóxica as primeiras viaxes por mar que os antigos

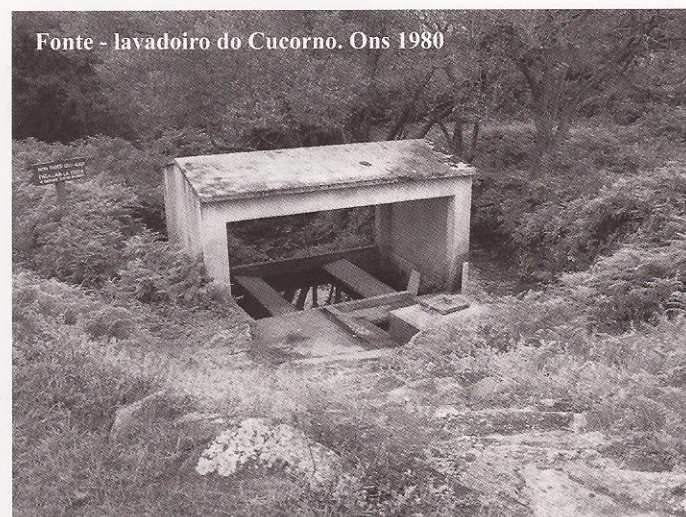
Fonte - lavadoiro de Pereiró, Ons 1990.

habitantes de Noalla facían dende esta parroquia á illa que tiñan ao seu carón, o que concorda ou parece facelo co feito -este perfectamente documentado- de que a maior parte dos colonos modernos que se asentaron na illa de **Ons** procedían da parroquia de Noalla; fluxo migratorio que quizais recolla e sexa unha continuación dunha vella tradición de viaxes ou intercambios migratorios entre os dous lugares, feito posible ou, polo menos, probable, aínda recoñecendo a devandita interrupción da ocupación da illa en épocas históricas intermedias.

Á parte do **Ons** referido á illa dese apelativo, do **Ons** contido no topónimo próximo no continente **Fonte de Ons**, e do lugar chamado **Ons** (hoxe **Ons de Abaixo**) do concello coruñés de Brión, existe entre a toponimia maior un cuarto lugar chamado **Ons**. Referímonos ao nome da parroquia de San Simón de **Ons**, hoxe chamada San Simón de **Ons** de Cacheiras, do concello de Teo (A Coruña), que no ano 1182 era só "...Sancti Simeonis de Aonis" (*Codolga*) e nos primeiros de 1600 San Simón de **Ons** (Hoyo, del, 1607, (edic. facsím.): 197), topónimo que debe volver recoller o tema hidronímico prerromano **aunes*, "auga, fonte, manancial, auga, auga que xorde ou brota", actualmente evolucionado a **Ons**.

En canto á posibilidade de que o topónimo **Ons** referido á illa así chamada se refira a un antigo colono ou poseedor romano ou romanizado chamado *Aunios*, temos que dicir que esta hipótese nos parece altamente improbable, posto que dende a base *Aunios*, que ademais só aparece en Plinio, sería esperable, en perfecta e sistemática evolución fonética histórica galega, un inexistente **Ouños**, do que se desprende que Plinio debeu cambiar o nome orixinal e verdadeiro da illa, que puido ser o devandito **Aunes* ou **Aones*, polo similar de *Aunios* (Plinio, IV, 111), adaptándose á súa fonética latina e, seguramente, pola atracción do nome de persoa latino *Aunios*, que existiu na época do Imperio romano, pois este antroponímico aparece coa forma *Aunius*

na lista de nomes persoais latinos de Schulze (Schulze, 1966: 73), estando o resultado actual **Ons** perfectamente encarreirado dende o século IX, pois na doazón de Afonso III da illa á igrexa compostelá no ano 899 o topónimo aparece coa forma *Aones* con *-n-* intervocálico, e non co *-ny-* da forma errada *Aunius* ou *Aunios*, que é a falsa latinización do topónimo dada por Plinio. Así, co documentado "Aones" do ano 899 (López Ferreiro, ap. 1: 47), que, como comentamos ao principio do artigo, e o segundo paso evolutivo a partir do **Aunes* primixenio, teríamos a secuencia evolutiva: **Aun es>Aones>*Ones>Ôes>*Ôds>Ons*, con restitución da nasal orixinal intervocálica. Fenómeno fonético que se debeu dar tamén dende a base **Aunitiam*, que, a través dunha forma intermedia **Ôeça* daría o actual **Onza**, co que vemos que os topónimos **Ons** e **Onza** deben ser da mesma raíz hidronímica e contemporáneos entre si, creados pola mesma comunidade protohistórica, en alusión ao vital e imprescindible elemento auga.

Fonte - lavadoiro do Cucorno. Ons 1980

BIBLIOGRAFÍA E FONTES DOCUMENTAIS

- CABEZA QUILES, F., 1992. *Os nomes de lugar. Topónimos de Galicia: a súa orixe e os seu significado*. Edicións Xerais, Vigo.
- CABEZA QUILES, F., 2000. *Os nomes da terra. Topónimos galegos*, Editorial Toxosoutos, Noia.
- CABEZA QUILES, 2008. *Toponimia de Galicia*, Editorial Galaxia, Vigo.
- CABEZA QUILES, 2011. "A hidronimia da illa de Ons na cartografía", en *Aunios*, núm. 16, Asociación Cultural Pineiróns, O Grove.
- CALO LOURIDO, F., 2005. "Ons, Onza, Louxo e San Xulián de Arousa no Catastro", en *Aunios*, núm. 10, Asociación Cultural Pineiróns, O Grove.
- CASAS A. das, 1987, (edic. facsím.), "A illa do Ons", en *Nos*, t. 6, Xuntanza Editorial, A Coruña.
- Corpus Documentale Latinum Gallaecie* (Codolga), Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Accesible en internet.

- HOYO, J. del, 1607, (edic. facsím.), *Memorias del arzobispado de Santiago*, Porto Editores, Santiago de Compostela.
- LÓPEZ FERREIRO, A., 1983, (reed.), *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago*, ap. 1, Editorial Sálvora, Santiago de Compostela.
- MARTÍNEZ LEMA, P., 2010. *A toponimia das comarcas de Bergantiños, Soneira e Xallas na documentación do Tobo de Toxos Outos (séculos XII-XIV)*. Accesible en internet. Facultade de Filoloxía, Universidade de Santiago de Compostela.
- POKORNY, J., 2005. *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, 5ª edición, 2 tomos, Francke Verlag, Tübingen und Basel.
- ROMERO MASIA A. M. E POSE MESURA, X. M., 1987. *Galicia nos textos clásicos*, Museo Arqueolóxico e Histórico Provincial "Castelo de San Antón", A Coruña.
- SCHULZE, W., 1966. *Zur geschichte Lateinischer Eigennamen*, Berlín, Zurich, Dublin.
- WIKIPEDIA, voz *Ons*